

विद्यालय संचालनमा द्वन्द्व व्यवस्थापन

बसन्तराज भण्डारी

उप-प्राध्यापक

जुम्ला बहुमुखी क्याम्पस, जुम्ला

bhandaribasanta@28gmail.com

सार

यस लेखको शीर्षक विद्यालय संचालनमा द्वन्द्व व्यवस्थापन राखिएको छ। लेखको मुख्य उद्देश्य विद्यालयमा देखिएका द्वन्द्वको विश्लेषण गर्नु रहेको छ। अध्ययन क्षेत्र बर्दिया जिल्लाको गुलरीया नगरपालिका सामुदायिक विद्यालयलाई लिइएको छ। लेख विधिमा अध्ययन क्षेत्रबाट लिइएका प्रतिक्रिया तथा तथ्याङ्कहरूलाई सान्दर्भिक पूर्वकार्य, ऐन नियमहरूसँग तुलनात्मक विश्लेषण गरिएको छ। विद्यालयका द्वन्द्वको अवस्था पहिचानमा सकारात्मक भन्दा नकारात्मक द्वन्द्व बढी पाइयो। शिक्षकले विद्यार्थीलाई हेपेको, अपमान गरेको देखियो। व्यवस्थापन समिति, प्रधानाध्यापकबाट शिक्षकहरूमा भेदभाव, काखापाखा गरेको पाइयो। विद्यालयमा हुने द्वन्द्वका कारणहरूमा आर्थिक अभाव, पारदर्शिताको कमी, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक भेदभाव, राजनैतिक प्रभाव जस्ता कारक तत्वहरू पाइयो। विद्यालयमा द्वन्द्वको प्रभाव हेर्दा विद्यालयको शैक्षिक वातावरण अस्वस्थ, अस्थिर र धमिलो भएको पाइयो। ऐन नियमहरू प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन नसकेको पाइयो। “विद्यालय शान्ति क्षेत्र” भन्ने नीतिमा अवरोध देखियो। शैक्षिक गुणस्तरमा कमी हुँदै गइरहेको पाइयो। विद्यालय द्वन्द्व व्यवस्थापनमा मेलमिलापको भूमिका विश्लेषण गर्दा सकारात्मक सोचका साथ द्वन्द्वलाई सकारात्मक रूपमा लिई समस्या समाधान गर्नुपर्ने धारणा पाइयो। द्वन्द्व समाधानमा मेलमिलापका विकल्पहरू खोजी गरी सामाजिक र व्यवहारिक विधि अवलम्बन गर्नुपर्ने सुझावहरू प्राप्त भयो।

मुख्य शब्दहरू : द्वन्द्व, मेलमिलाप, सम्प्रदाय, दंगा, सर्वाङ्गिण

Received : 4 Sept. 2018

Accepted : 7 Oct. 2018

परिचय

दुई वा दुईभन्दा बढी व्यक्ति तथा समूह बिच हुने असहमति, विरोध र विवादको स्थितिलाई द्वन्द्व भनिन्छ। मानिसहरूमा स्वभावैले व्यक्तिगत विभिन्नता हुने हुँदा, संगठनका उद्देश्य फरक फरक

हुने हुँदा द्वन्द्वलाई सामाजिक प्रक्रियाका रूपमा लिने गरिन्छ। आगो बल्न दाउराहरू एक आपसमा ठाक्कठुक्क पारे भै समाजको विकासका लागि द्वन्द्वलाई स्वभाविक मानिन्छ। यस्तो द्वन्द्व सकारात्मक र स्वस्थ हुनु पर्दछ। ईशापूर्व पाँचौँ सताब्दीदेखि सुरु भएको द्वन्द्वात्मक दर्शलाई हेगेलले

आदर्शवादी द्वन्द्ववादका रूपमा वाद, प्रतिवाद र संवाद (Thesis Antithesis and Senthesis) का रूपमा विश्लेषण गरेका छन्। कार्ल मार्क्सले द्वन्द्वात्मक भौतिकवादमा विचारभन्दा पदार्थलाई केन्द्रमा राखेका छन्। यी दुई दर्शनलाई द्वन्द्वका आधार (Base) का रूपमा लिइन्छ (शिवाकोटी, २०६८)।

पहिले द्वन्द्वलाई सामान्यतया नकारात्मक रूपमा लिइन्थ्यो। संगठनमा द्वन्द्वको अवस्था हुनै हुँदैन भन्ने मान्यता राखिन्थ्यो। सन् १९५० को दशक अगाडि उपनिवेश, निरंकुश र सामन्तीले विश्वको शासन व्यवस्थालाई गाँजेको अवस्थामा द्वन्द्वलाई विरोधको रूपमा मात्र लिई बलियोले कमजोरलाई दमन गर्ने गरिन्थ्यो। तर सन् १९५० पछि स्वतन्त्रता, प्रजातन्त्र, मानव अधिकार जस्ता मान्यताको विकास हुन थालेपछि द्वन्द्वलाई मानवीय प्रकृति, स्वभाव र व्यवहारको रूपमा लिन थालियो। एक आपसमा अन्तरक्रिया, प्रतिस्पर्धा, वादविवाद हुन थाले। द्वन्द्व विरोधका लागि नभई सुधारका लागि हुनु पर्दछ भन्ने धारणाको विकास भयो। द्वन्द्वले संगठनमा नवप्रवर्तन, पुनरावलोकन र पुनर्योजनाको अवसर सृजना गर्दछ।

द्वन्द्व सृजना हुने कारणहरूमा उद्देश्यात्मक द्वन्द्व, विचारात्मक द्वन्द्व, भावनात्मक द्वन्द्व र व्यवहारात्मक द्वन्द्व गरी चार प्रकारका हुन्छन्। परिणामको आधारमा हेर्दा सकारात्मक र नकारात्मक गरी दुई प्रकारका द्वन्द्व हुन्छन् (कोइराला र अन्य, २०६६)।

द्वन्द्व व्यवस्थापन भन्नाले द्वन्द्वरत पक्षहरूबिच मेलमिलापको वातावरण तयार गरी शान्ति कायम गराउनु हो। शिक्षाको सन्दर्भमा विश्वभरीका बालबालिकाले शिक्षा प्राप्त गर्ने कुरालाई सबैको लागि शिक्षा कार्यक्रमले प्राथमिकता दिएको छ। विद्यालयलाई शान्ति क्षेत्र प्रस्ताव गरेको छ। संयुक्त राष्ट्र संघले शैक्षिक विकास सम्बन्धमा शान्ति, सुरक्षा, विकास, मानव अधिकार, शुशासनको व्यवस्था गरेको छ।

शैक्षिक संस्थाहरूमा विभिन्न स्वरूपका द्वन्द्वहरू देखिरहन्छन्। शिक्षालाई मानव अधिकारका रूपमा, विद्यालयलाई शान्ति क्षेत्रका रूपमा लिएता पनि हाम्रा विद्यालयहरूमा द्वन्द्वहरू भैरहेको समाचारहरू सुन्न र वरिपरि देख्न पाइन्छ। विश्वको सन्दर्भमा हेर्दा केन्याको गरीमा विश्वविद्यालयमा अलसवार आतङ्कवादी समूहले १४८ जना गैर मुस्लिम विद्यार्थीहरूलाई विद्यालयमा पढीरहेकै अवस्थामा हत्या गरिएको घटना, पश्चिमी अफ्रिकी मुलुकको एउटा विद्यालयबाट बोकोहराम नामक आतङ्कवादी समूहले विद्यालयमा पढीरहेका २०० भन्दा बढी विद्यार्थीहरूलाई अपहरण गरी वेपत्ता पारेको घटनालाई नमुनाको लिन सकिन्छ (द्यद्यन्त्र, २०७१ चैत्र २१)।

मेलमिलाप द्वन्द्व समाधानको आधुनिक, गोप्य र स्वेच्छिक प्रक्रिया हो। मेलमिलाप कर्ताले सहजकर्ताको भूमिका खेलेको हुन्छ।

सहभागितामूलक प्रक्रियाद्वारा द्वन्द्वरत पक्षहरू स्वयम्ले निर्णय गरी जीत-जीतको अवस्था सृजना हुन्छ। मेलमिलापमा मेलमिलापकर्ताको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ, उसले सशक्तिकरण, मान्यता, निष्पक्षता, तटस्थता, गोपनियता, विश्वासनियता, पारदर्शिता जस्ता आधारभूत मान्यताहरूको पालना गर्दै अवधारणागत, बसाई व्यवस्थापन, स्वव्यवस्थापन, संचार, नेतृत्व, प्रस्तुती, सांगठनिक, अन्तर वैयक्तिक, प्रभावकारिता र प्राविधिक गरी १० वटा आधारभूत सिपहरूको प्रयोग गर्दै पक्षहरूको अडान र हित छुट्याएर पक्षहरूको मनोविज्ञान बुझेर आषय, प्रभाव र निष्कर्षलाई सोच विचार गरी मेलमिलापका संभावित क्षेत्र खोज्न पहल गर्नु पर्दछ।

विद्यार्थीहरूमा अनुशासनमा ह्रास आईरहेको, समाजमा रहेको भेदभावको असर विद्यालयमा देखिने गरेको राजनैतिक हस्तक्षेप भएको, अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा र अधिकारको दुरुपयोग जस्ता कारणले विद्यालयहरूमा द्वन्द्व सिर्जना भएका छन्। यस्ता द्वन्द्व समाधानका द्वन्द्वविद, समाजशास्त्री,

शिक्षाशास्त्रीहरूले धेरै प्रक्रियारू विकास गरेका छन्। विद्यालयहरूमा द्वन्द्व के कारणले भईरहेका छन् ? द्वन्द्व समाधान गर्न के कस्ता प्रक्रिया अपनाउन सकिन्छ ? द्वन्द्वलाई न्युनिकरण गर्न मेलमिलापको भूमिका कस्तो रहला ? जस्ता अनुत्तरीत प्रश्नहरूको उत्तर खोजी गर्न यो लेखमा प्रयास गरिएको छ।

लेखको उद्देश्य

अनुसन्धानमूलक यस लेखका उद्देश्य निम्न राखिएको छ :

- क) विद्यालयमा देखिएका द्वन्द्वको अवस्था पहिचान गर्नु,
- ख) विद्यालयमा द्वन्द्व सिर्जना हुने कारणहरू खोजी गर्नु,
- ग) विद्यालयमा हुने द्वन्द्वको प्रभाव विश्लेषण गर्नु, र
- घ) विद्यालयमा द्वन्द्व व्यवस्थापनमा मेलमिलापको भूमिका सुभाउनु।

अध्ययन क्षेत्र

अनुसन्धानात्मक यो लेख तयार गर्नका लागि भेरी अञ्चल, बर्दिया जिल्लाको गुलरिया नगरपालिकाका सामुदायिक उच्च मा.वि., मा.वि., नि.मा.वि. र प्रा.वि. गरी ४ वटा विद्यालयलाई आधार मानिएको छ। यी विद्यालयका प्रधानाध्यापक, शिक्षक, विद्यार्थी र व्यवस्थापन समितिसँग प्रतिक्रिया लिइएको छ।

लेखन विधि

यो लेख तयार पार्दा सरोकारवालासँग प्रतिक्रिया लिई शब्दात्मक तथ्याङ्क (Verbal Data) को प्रयोग गरिएकोले गुणात्मक ढाँचा (Qualitative Design) को प्रयोग गरिएको छ। द्वन्द्व प्रभावित भएका विद्यालयहरू उद्देश्यमूलक नमुना छनोट गरी (Purposive Sampling Method) बाट छनोट गरिएको छ। तथ्याङ्क सङ्कलनका साधनहरूमा

अन्तरवार्ता, छलफल र अवलोकन विधिको प्रयोग गरी अन्तरवार्ता सूची, अवलोकन फाराम र छलफल निर्देशिका साधनहरू बनाई प्रतिक्रियामा लिइएको छ।

तथ्याङ्कको विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण गर्न उद्देश्य केन्द्रित सापेक्षक रूपमा तुलनात्मक र त्रिकोणात्मक विश्लेषण प्रक्रिया अवलम्बन गरिएको छ। उद्देश्य अनुसारका शीर्षक बनाई सम्बन्धित सिद्धान्त, पूर्व अनुसन्धानमूलक अध्ययन, शोधपत्र, लेख, ऐन, नियम र निर्देशिकाहरूसँग सापेक्षित रूपमा तुलनात्मक विश्लेषण गरिएको छ। त्यसैगरी सरोकारवाला विभिन्न पक्षहरूसँग लिइएका प्रतिक्रियाहरूको त्रिकोणात्मक, बहुकोणात्मक विश्लेषण गरिएको छ।

नतिजा विश्लेषण

उद्देश्य केन्द्रित रूपमा क्रमशः उद्देश्यहरूको निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ :

विद्यालयमा द्वन्द्वको अवस्था

द्वन्द्वका स्वरूपहरूका सम्बन्धमा सरोकारवालाहरूसँग प्रतिक्रिया लिई विश्लेषण गर्दा मूल रूपमा सकारात्मक द्वन्द्व र नकारात्मक द्वन्द्व गरी दुई स्वरूपका पाइयो। सकारात्मक द्वन्द्वमा विद्यालयको शैक्षिक गुणस्तर सुधारमा गई, शिक्षकहरूले पुरा समय पढाउनु पर्दछ भनि आवाज उठाउनु, विषयगत शिक्षकहरू हुनुपर्दछ भनि आन्दोलन गर्नु जस्ता अवस्था पाइयो। नकारात्मक द्वन्द्वका रूपमा व्यक्तिगत स्वार्थका लागि दोष लगाई भगडा गर्नु यी त सकारात्मक द्वन्द्व हुन्। राम्रो काम गर्ने शिक्षक कर्मचारीको नराम्रो टीका टिप्पणी गर्नु, नजिकका आसपासलाई काखी च्यापी स्वार्थ पूरा गर्नु, राम्रो काम गर्नेलाई वास्ता नगर्नु, राजनैतिक विवाद गर्नु, जस्ता अवस्था पाइयो। सकारात्मक द्वन्द्वले संस्थाको सुधार गर्ने, विकास गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ भने नकारात्मक द्वन्द्वले संस्थालाई ढुबाउँछ। काफ्ले र अन्य (२०६६) का अनुसार

द्वन्द्वको परिणामको आधारमा हेर्दा द्वन्द्व सकारात्मक र नकारात्मक २ प्रकारका हुन्छन् ।

संस्थाभित्रको एउटा व्यक्तिलाई गरिने असमान व्यवहार, अपमान जस्ता तनावले असन्तुष्टि सृजना गर्दछ र द्वन्द्व हुन्छ । कोटही मा.वि.मा दलित समुदायका छात्रछात्रालाई अरु जातिका छात्रछात्राहरूले खाजा खादा, पानी खादा, वेन्चमा बस्दा छुवाछुतको व्यवहार गरी अपमान गर्दा द्वन्द्व हुने गरेको प्रतिक्रिया प्रधानाध्यापकबाट पाइयो । जातिगत र धर्मगत कारणले द्वन्द्व भइरहेको प्रतिक्रिया स्रोत व्यक्तिबाट पाइयो । नेपालको संविधान २०७२ को भाग ३ धारा २९ मा छुवाछुत तथा भेदभाव विरुद्धको हक, धारा ४५ दलितको हकको व्यवस्था भए पनि अध्ययन क्षेत्रमा पूर्ण रूपमा लागु भएको पाइएन ।

विद्यालयहरूमा अन्तर वैयक्तिक द्वन्द्व र अन्तर समूह द्वन्द्वका रूपमा प्र.अ. र शिक्षक बिच द्वन्द्व, शिक्षक र कर्मचारी बीच द्वन्द्व, शिक्षक र विद्यार्थी बिच द्वन्द्व, व्यवस्थापन समिति र प्र.अ. शिक्षक बीच द्वन्द्व, व्यवस्थापन समिति र शिक्षक अभिभावक संघ बीच द्वन्द्व जस्ता द्वन्द्वहरू पाइयो । म.क.दे. उ.मा.वि.मा प्राचार्य र शिक्षक बिच द्वन्द्व हुने गरेको शिक्षकहरूबाट प्रतिक्रिया पाइयो । कोटही मा.वि.मा विद्यार्थी हाजिरी र खाजाको विषयलाई लिएर कक्षा शिक्षक र अभिभावक बीच द्वन्द्व हुने प्र.अ.को प्रतिक्रिया पाइयो । म.क.दे. उ.मा.वि.का प्राचार्यका अनुसार शिक्षकहरूले आफ्ना हक, अधिकार र सुविधा खोज्न संचालक समिति, विद्यालय प्रशासनसँग वार्ता गर्न समूह बनाएर आउने गरेको प्रतिक्रिया पाइयो । विद्यालयहरूमा बेलाबेलामा थारु समुदायका विद्यार्थीहरू समूह बनाएर जातिगत द्वन्द्व सृजना गरेको पाइयो । मुस्लिम समुदायका विद्यार्थीहरूले हरेक शुक्रवार हामीलाई कुरान पढ्न छुट्टी दिनुपर्दछ भनि माग राख्छन् ।

विद्यालय संगठनभित्र विभिन्न उप-संगठनहरू बीच अन्तरसंगठनात्मक द्वन्द्व भैरहन्छन् । शिक्षक शिक्षक

बीच, विद्यार्थी विद्यार्थी बीच राजनैतिक आस्थाका आधारमा द्वन्द्व हुने गरेको पाइयो । शिक्षक भर्ना गर्दा, सरुवा-बढुवा गर्दा संगठनलाई अडान लिदा द्वन्द्व भैरहेको पाइयो । रविन्स (२००९) का अनुसार द्वन्द्वको चौथो तह अन्तर संगठन द्वन्द्व हो यस्ता द्वन्द्वहरूले बेला बेलामा संगठनलाई प्रभाव पारिरहन्छ ।

विद्यालयमा द्वन्द्व हुनाका कारणहरू

स्थलगत अध्ययन गर्दा विद्यालयमा द्वन्द्व हुने कारणहरू निम्नानुसार पाइयो ।

(क) आर्थिक कारण द्वन्द्वको मूल कारणका रूपमा पाइयो । अभिभावकहरूको गरिबीका कारण पोशाक, शैक्षिक सामग्री, विभिन्न शुल्कहरू, खाजा लगायतका कुराहरू पुरा हुन नसक्दा द्वन्द्व हुने गरेको पाइयो । म.क.दे. उ.मा.वि.का शिक्षकका अनुसार यो विद्यालयमा दैनिक रोजगारीका लागि मजदुरी गर्ने अभिभावकका ७० प्रतिशत भन्दा बढी अध्ययन गर्दछन् त्यसैले ५० प्रतिशतभन्दा बढी विद्यार्थीले कापी, कलम, खाजाका लागि अभिभावकसँग भ्रगडा गर्नुपर्ने प्रतिक्रिया पाइयो । गरिबीका कारण आमा बुबालाई काममा सघाउँदा विद्यालय नियमित हुन सक्दैनन् । विद्यार्थीहरूसँग समुह छलफल गर्दा धनि परिवारका विद्यार्थीले गरिब परिवारका विद्यार्थीलाई होच्याउने, हेपेर बोल्ने, भेदभावयुक्त व्यवहार गर्ने गरेको प्रतिक्रिया पाइयो । यस्ता व्यवहारले विद्यालयमा द्वन्द्व हुने गरेको पाइयो । कोटही मा.वि.का प्र.अ.का अनुसार गरिब परिवारका विद्यार्थीका अभिभावकहरूले विद्यार्थी हाजिरी नभएको दिनको पनि खाजा भत्ता पाउनु पर्छ भनि भ्रगडा गर्दछन् । विभिन्न प्रकृतिका शिक्षकहरूले पाउने सुविधाका कारण शिक्षकहरूबीच द्वन्द्व भैरहन्छ । स्थायी शिक्षकहरूले आफ्नो सुविधा बढी हुने उहाँ निजी र राहत शिक्षकहरूलाई अपहेलना गर्दछन् । विद्यालयको आन्तरिक स्रोत नहुँदा आर्थिक अवस्था कमजोर भएकोले विद्यालयमा द्वन्द्व भैरहने प्र.अ.हरूको प्रतिक्रिया पाइयो । भौतिक सुविधाकामे

अभाव, शिक्षकहरूको अभाव, अतिरिक्त क्रियाकलाप गराउन नसक्नु जस्ता कारणले विद्यालय र विद्यार्थीहरूबीच द्वन्द्व भैरहन्छ। विद्यालय संचालनका लागि विद्यार्थीबाट थोरै विकास शुल्क, परीक्षा शुल्क उठाउँदा अभिभावक र विद्यालय बीच द्वन्द्व हुने प्र.अ.हरूको प्रतिक्रिया पाइयो। शिक्षा ऐन २०२८ को दफा १६ (घ) र मा नि.मा.वि. र मा.वि.का विद्यार्थीबाट तोकिएको शुल्क लिन सकिने व्यवस्था गरे अनुसार शुल्क उठाउँदा द्वन्द्व भैरहेको पाइयो।

विद्यालयमा आर्थिक पारदर्शिताको अभावले अवसर पाउने र नपाउनेका बीचमा द्वन्द्व भएको पाइयो। महाकवी उ.मा.वि.का शिक्षक र विद्यार्थीसँग छलफल गर्दा आर्थिक पारदर्शिता नभएको प्रतिक्रिया पाइयो। अख्तियारमा उजुरी पर्नु र वि.व्य.स. निर्वाचनको चुनावली नारा आर्थिक अनियमितता बनाउनुले प्रतिक्रिया पुष्टि हुन्छ। शिक्षा नियमावली २०५९ को नियम १७१ (१) मा जि.शि.का.बाट नियुक्त लेखा परीक्षकबाट विद्यालयहरूको लेखा परिक्षण गराउनु पर्ने उक्त प्रतिवेदनलाई अभिभावक भेलामा सार्वजनिक गर्नुपर्ने नियम १७१ (५) भएता पनि पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन नभएको पाइयो।

(ख) सामाजिक वातावरण विद्यालयहरूमा द्वन्द्वको कारणका रूपमा पाइयो। समाजमा भएका फरक फरक मूल्य, मान्यता र संस्कृतिबाट आएका विद्यार्थीहरूको बीचमा द्वन्द्व भएको पाइयो। कुरीति, अन्धविश्वास, रूढीवादी सोचले गर्दा जातीय द्वन्द्व, सँमप्रदायिक द्वन्द्व, भोग्य द्वन्द्व देखिन्छ। दलित र गैर दलितको बीचमा पानी खादा, नास्ता खादा, वेन्चमा बस्दा होच्याउने, छुवाछुत भयो भनि हेप्ने जस्ता व्यवहार पाइयो। कोटही मा.वि., महाकवि उ.मा.वि. मा मुस्लिम विद्यार्थीहरूले हिन्दु शिक्षकहरूबाट हेपिएको, भेदभाव भएको भन्ने भावनाबाट ग्रसित भएको प्रतिक्रिया दिए। जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत ऐन, २०६८ को दफा ३ र ४ ले सजायको व्यवस्था गरेता पनि विद्यालयहरूमा लागु नभएको पाइयो।

छात्राहरूमा यौनिक हैरानी, दुरासयुक्त व्यवहार, घोचपेच हुने गरेको देखियो। केटाहरूले केटीहरूलाई प्रेम-पत्र लेख्ने, एउटै वेन्चमा बसेर सताउने, धन्क्याउने जस्ता यौनिक हैरानी पारेको छात्राहरूको प्रतिक्रिया पाइयो। महाकवि उ.मा.वि.का प्राचार्यले कक्षा १० की एक छात्रालाई सोही कक्षाको एक छात्रले प्रेम-पत्र लेखेको, विद्यालयमा जिस्क्याएको भनि पिडितका दाजुले उजुरी गरेपछि छात्रलाई कारवाही गरेको बताउनु भयो। धार्मिक साम्प्रदायिकताले हिन्दु र मुस्लिम बीचमा, क्षेत्रीय साम्प्रदायिकताले पहाडी र मधेशी बीचमा द्वन्द्व भइरहने कोटही मा.वि. र महाकवि उ.मा.वि.का शिक्षकहरूबाट प्रतिक्रिया पाइयो। सामाजिक शिक्षामा गाई राष्ट्रि जनावर माता भएकोले पूजा गर्नु पर्छ भनि पढाउँदा मुस्लिम र क्रिश्चियन विद्यार्थीहरूले द्वन्द्व सिर्जना गरेको बताए।

(ग) राजनैतिक कारण विद्यालयमा द्वन्द्वको कारण पाइयो। शिक्षकहरूको राजनैतिक आस्था, अभिभावकहरूको राजनैतिक आस्थाका कारण सरकारमा भएको दलका शिक्षक अभिभावकहरूले विपक्षीहरूलाई दवाएको, हस्तक्षेप गरेको पाइयो। वि.व्य.स. गठन, शिक्षक अभिभावक संघ गठन, प्र.अ. नियुक्ति, सरुवा, वढुवामा ठाडो राजनैतिक हस्तक्षेप हुने गरेको पिडित शिक्षकहरूबाट प्रतिक्रिया पाइयो। महाकवी उ.मा.वि.मा वि.व्य.स. चुनाव हारेको भोकमा विना कारण अख्तियारमा उजुरी दिई विद्यालय प्रशासनलाई दुःख दिएको शिक्षकहरूको प्रतिक्रिया पाइयो। शिक्षकहरू राजनैतिक दलका सक्रिय सदस्य हुने, भोला बोक्ने, विद्यालयमा हाजिरू नहुने गर्दा पनि संघ, संगठन, मञ्चले संरक्षण दिएकाले कारवाही गर्न नसकिएको विद्यालय प्रशासनको गुनासो पाइयो। शिक्षा नियमावली २०५९ ले शिक्षक-विद्यार्थी आचार संहिताको व्यवस्था गरेता पनि पालना नभएको देखियो।

विद्यालयमा द्वन्द्वको प्रभाव

अध्ययन क्षेत्रमा स्थलगत अध्ययन गर्दा विद्यालयमा द्वन्द्वले पारेका प्रभाव र असरहरूलाई निम्नानुसार विश्लेषण गर्न सकिन्छ :

(क) विभिन्न द्वन्द्वका कारण विद्यालयको शैक्षिक वातावरण अस्वस्थ, अस्थिर र धमिलो भएको पाइयो। शिक्षा ऐन २०२८ को दफा ११ ले जिल्ला शिक्षा समिति, गाउँ शिक्षा समिति, दफा १२ ले व्यवस्थापन समिति गठन गरी विद्यालयमा स्वच्छ शैक्षिक वातावरण कायम राख्नु, साम्प्रदायिक, धार्मिक, जातीय दंगा हुन नदिनु, शैक्षिक गुणस्तर सुधार गर्नु भनि तोकिएता पनि विद्यालयहरूमा द्वन्द्वका कारण यी कार्य प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन नसकेको देखियो।

(ख) विद्यालय शान्ति क्षेत्र र बालमैत्री शिक्षामा द्वन्द्वले प्रतिकूल प्रभाव पारेको पाइयो। समय समयमा विद्यालयमा भगडा भै अशान्ति हुने, छात्राहरू र दलित विद्यार्थी माथि भेदभाव र तनाव हुने हुँदा शान्ति क्षेत्र र बालमैत्री शिक्षा नभई डर, त्रास, भय भैरहने विद्यार्थीहरूबाट प्रतिक्रिया पाइयो। २०७२/०७३ को विद्यार्थी भर्ना अभियानको नारा, हिंसा, यौन दुर्व्यवहार, विभेदमुक्त विद्यालय बनाऔं, सबै बालबालिकालाई विद्यालय पठाऔं तय गरिएकोबाट विद्यार्थीको प्रतिक्रियालाई पुष्टि गरेको पाइयो।

नेपाल सरकारको नीति “विद्यालय शान्ति क्षेत्र हो” “हिंसा, यौन दुर्व्यवहार र विभेदमुक्त विद्यालय बनाऔं” भएता पनि अध्ययन क्षेत्रमा प्रभावकारी कार्यान्वयन नभएको देखियो।

(ग) द्वन्द्वका कारण विद्यार्थीहरूले विद्यालय बिचैमा छोड्ने गरेको पाइयो। बाल विवाह, धार्मिक अन्धविश्वास, सामाजिक कुरीतिका कारण विद्यालयमा द्वन्द्व हुँदा विद्यालय छाड्नु परेको विद्यार्थी र अभिभावकबाट प्रतिक्रिया पाइयो। नेपालको अन्तरिम संविधान २०७२ भाग ३ मौलिक हकको धारा ३६ (२) मा प्रत्येक बालबालिकालाई माध्यमिक तहसम्म निःशुल्क शिक्षा पाउने हक हुनेछ भन्ने व्यवस्था भए तापनि उपरोक्त व्यवस्था उपयोगमा आएको देखिदैन।

(घ) विद्यालयमा हुने द्वन्द्वले शैक्षिक गुणस्तरमा हास ल्याएको पाइयो। पाठ्यक्रमका उद्देश्य, सिकाइ

उपलब्धि, विद्यार्थीको गरि खाने क्षमता जस्ता गुणस्तरका सूचकहरू पूरा भएका छैनन्। सेरिड (२०७१) को प्रतिवेदन अनुसार नेपालमा कक्षा ५ को शैक्षिक उपलब्धि कक्षा ३ बराबर पनि नभएको भन्ने निष्कर्ष अध्ययन क्षेत्रका विद्यालयमा भने खाएको पाइयो। यसबाट विद्यार्थीको सर्वाङ्गिक विकास हुन नसकी पूर्ण जीवनको लक्ष्यमा प्रतिकूल प्रभाव पारेको पाइयो।

विद्यालय द्वन्द्व व्यवस्थापनमा मेलमिलापको भूमिका

समस्या सम्भाव्यताका बीचबाट सिर्जिएको हुन्छ। त्यसैले समस्याले समाधानलाई सापेक्ष रूपमा अगालिरहेको हुन्छ। “आवश्यकता नै आविस्कारको जजनी हो” भन्ने भै समस्या आएपछि मात्र समाधानका बाटाहरू खोजिन्छ। विद्यालयमा हुने द्वन्द्वलाई सकारात्मक रूपमा लिई निर्माणात्मक सुधार विधिबाट हल गरी फलदायी बनाउनु पर्दछ। द्वन्द्व समाधानका उपायहरूमा औपचारिक र अनौपचारिक कृतीति, न्यायिक र कानुनी विधि, मौलिक सामाजिक उपाय, सुशासन सम्बन्धी नीतिगत उपाय, सचेतना र विवेकशील तार्किक उपाय अपनाउनु पर्दछ। विद्यालयमा हुने द्वन्द्व व्यवस्थापन गर्न निम्नानुसारका मेलमिलापका विकल्पहरू अवलम्बन सकिने कुरा स्थलगत अध्ययनबाट खोजिएको छ :

(क) सर्वोत्तम विकल्प छनोट गरी द्वन्द्व व्यवस्थापनमा त्यस्तो विकल्पको प्रयोग गर्नुपर्छ। सैद्धान्तिक कानुनी विधिलाई भन्दा व्यवहारिक सामाजिक विधि अवलम्बन गर्नुपर्छ। यस्ता विधिहरू छलफल र वार्ता, मेलमिलाप, मध्यस्थता हुन सक्छन्। मध्यस्तकर्ताले सहजकर्ताको भूमिका तेस्रो पक्षका रूपमा निष्पक्षतापूर्वक निर्वाह गर्नु पर्दछ। प्रतिस्पर्धामा गई सम्भौतामा द्वन्द्व दुःखाउदा असन्तुष्टि हुन्छ त्यसैले दुबै पक्षलाई कदर गरी समझदारीमा समाधान गर्नु पर्दछ। द्वन्द्वलाई समझदारीमा पुऱ्याउन मेलमिलाप उत्तम विकल्प हुन्छ।

सबै प्रकारका द्वन्द्वहरूको अदालति फैसलाले आपसी समझदारी ल्याउदैन। यस्ता द्वन्द्वहरूलाई

मेलमिलाप सम्बन्धी ऐन २०६८, मेलमिलाप सम्बन्धी नियमावली २०७१ को अधिनमा रहेर ती संयन्त्रहरूले मेलमिलाप गराउन सकिन्छ। मेलमिलापको निश्चित प्रक्रिया हुन्छ जसलाई निम्नानुसार ७ चरणमा संचालन गर्न सकिन्छ :

१. मेलमिलाप प्रक्रियाको पूर्व तयारी, परिचय, सोचपुछ, आत्मीय सम्बन्ध,
२. नियम, विधिहरूको निर्धारण,
३. घटना प्रस्तुती तथा सूचना संकलन,
४. एक अर्कालाई बुझ्न सहयोग गर्ने, विवादित विषयवस्तुको स्पष्ट पहिचान,
५. एकान्त वार्ता,
६. विकल्प र समाधान खोज्न सहयोग गर्नु, सहजीकरण गर्नु, सूचीकार्य,
७. सहमति पत्र तयार गरी मेलमिलाप गराउनु।

अध्ययन क्षेत्रका विद्यालयहरूमा सरोकारवालासँग अन्तरवार्ता, छलफल गर्दा द्वन्द्व समाधानमा मेलमिलापको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ। सामान्य रूपले मेलमिलाप गराइन्छ। तेष्रो पक्षको नियुक्ति, चरणबद्ध प्रक्रियाहरूको पालना नगर्ने प्रतिक्रिया पाइयो। द्वन्द्वरत पक्षहरूलाई निर्णय मान्न बाध्य पारिने गरेको पाइयो। विद्यालयले गल्ती गर्ने पक्षलाई माफी मगाउने, उठबस गराउने, कबुलियत गराउने जस्ता सजाय दिने गरेको पाइयो।

निष्कर्ष

व्यक्तिहरू र समूहहरू बीच स्वभाविक रूपमा द्वन्द्वहरू भैरहेका रहेछन्। द्वन्द्वलाई सधैँ नकारात्मक रूपमा मात्र नलिई सकारात्मक रूपमा पनि लिनु पर्दो रहेछ। समस्या समाधान गर्न सतही रूपमा नभई सुरुवातको जड कारणको खोजी गरी सत्य तथ्यमा आधारित हुनुपर्ने देखियो। द्वन्द्व सिर्जना भइसकेपछि जतिसक्थो छिटो सम्बन्धित सबै पक्षलाई उनीहरूको भावनाको कदर गर्दै हारजित नभई जीत-जितको वातावरण बनाई मेलमिलाप र सहमतिबाट समाधान गर्नुपर्दो रहेछ। मेलमिलाप र सहमतिबाट समाधान

गरिएको द्वन्द्वको स्थायी समाधान हुदो रहेछ। हारजितको वातावरण भएमा पुनः द्वन्द्व सिर्जना हुने देखियो। सबैमा सकारात्मक सोचको विकास हुनुपर्ने देखियो। फूलको आँखामा फूलै संसार।

आभार

यो लेख तयार गर्न सहयोग गर्नुहुने बर्दिया जिल्ला गुलरीया नगरपालिका अभिभावक, विद्यार्थी, शिक्षक, जिल्ला शिक्षा कार्यालयका कर्मचारीहरूप्रति आभार व्यक्त गर्दछु। लेखलाई अनुसन्धानमूलक ढाँचामा संरचित गर्न सल्लाह सुभाब दिनुहुने आदरणीय गुरुहरू, समकक्षी साथीहरूप्रति कृतज्ञ छु।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- उप्रेति, विष्णु (२०६२), *द्वन्द्व व्यवस्थापन*, काठमाडौँ : भृकृटी एकेडेमी पब्लिकेशन।
- कापले र अन्य (२०६४), *शैक्षिक व्यवस्थापन र संगठनात्मक व्यवहार*, काठमाडौँ : जुपीटर पब्लिकेशन प्रा.लि.।
- कोइराला र अन्य (२०६६), *शैक्षिक व्यवस्थापन र संगठनात्मक व्यवहार*, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।
- नेपालको अन्तरिम संविधान* (२०६३), काठमाडौँ : कानून किताब व्यवस्थापन समिति।
- सिवाकोटी, गोपाल (२०६८), *द्वन्द्व शान्ति र विकास*, काठमाडौँ : पैरवी प्रकासन।
- शिक्षा ऐन* (२०२८), काठमाडौँ : कानुनी किताब व्यवस्था समिति।
- शिक्षा नियमावली* (२०५९), काठमाडौँ : कानुनी किताब व्यवस्था समिति।
- सेरिड (२०७१), *फरमेटिभ अनुसन्धान*, लेखक।
- Robbins, S.P. (2009). *Organizational Behavior*, New Delhi: Prentice Hall.